

СЕМАНТИЧНАЯ СТРУКТУРА ЛЕКСЕМ *ЧАС* И *TIME* ПА ДАДЗЕННЫХ БЕЛАРУСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ФРАЗЕАЛОГИИ

Рассмотрены структурные особенности семантики слов *час* и *time* в проекциях двух разных культурных моделей мира, которые нашли выражение в белорусских и английских фразеологизмах с названными лексемами. Семантика слова *час* раскрывает такие черты национального мировоззрения, как направленность на настоящее и будущее, отсутствие сильной идеи государственности, самоотождествление с природой.

The article views the structural peculiarities observed in the semantic bulk of the words *час* and *time* when projected against two different cultural fields, represented by Belarusian and English idiomatic units. The set of comprising semantic features of the concept of time varies in the investigated mental spaces. The semantic content of the word *час* reveals some unique features of the national world vision, such as being present and future oriented, having no strong state: idea, self-identifying with nature.

Час - важнейшая категория бытия, якая абілася ў значэннях вялікай колькасці слоў, што ўваходзяць у склад актыўнага слоўніка чалавека. Уяўленні пра час розніліся на працягу развіцця грамадства: яны змяняліся ў плыні гістарычнага шляху цывілізацыі, народаў, гарадоў і нават жыццёвага сталення асобнага чалавека. І ў сінхраніі такі фундамен"альны канцэпт уключае для жыхароў розных культурных асяродкаў (краіна, сям'я і інш.) спецыфічныя семантычныя адзінкі. Адсюль узнікае буйная праблема філасофіі, псіхалогіі, лінгвістыкі - праблема разумення, характар якой выражаецца ў фразеалагізме *гаварыць на розных мовах* (ФСБМ, II, 42).

Вядома, што асаблівыя фактары дзейнасці, абставіны спрыяюць узнікненню адрозных схем рэагавання на знешнія ўздзеянні. Згодна ж з апошнімі даследаваннямі, праведзенымі ў рамках інтэграцыі лінгвістыкі, сацыялогіі, нейрабіялогіі, фізіялогіі і іншых навук, мова з'яўляецца прадуктам адаптацыі да біялагічнага і сацыяльнага асяроддзя (гл. Залевская 1993, Кравченко 2001, Gee 1992). Таму нятоесныя ўмовы прыроднага, матэрыяльнага, грамадскага жыцця становяцца прычынай неаднолькавага адлюстравання рэчаіснасці ў розных мовах. Кожны народ бачыць аб'ектыўны лад жыцця ў асобай праекцыі, якая называецца нацыянальным вобразам свету, або культурнай мадэллю свету, ці спецыфічнай кагнітыўнай вобласцю.

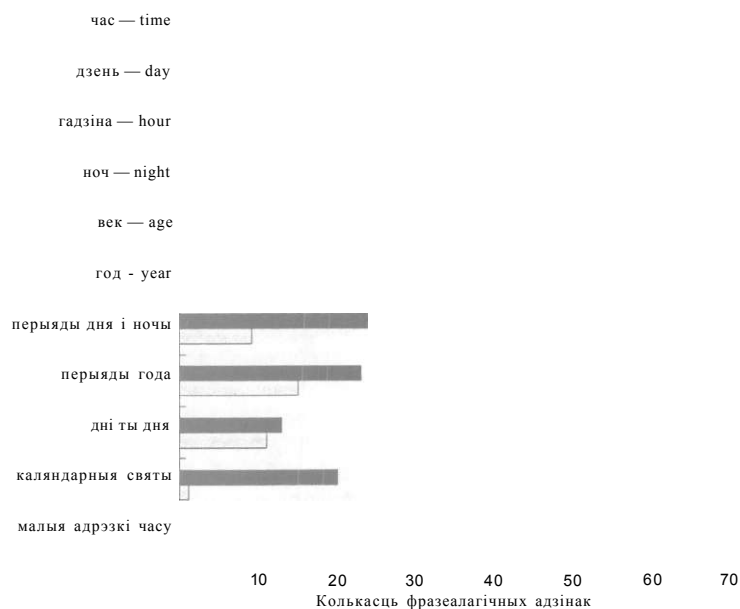
Паколькі адаптацыйная функцыя мовы забяопечвае кіраванне асяроддзем, іншымі сістэмамі праз арыентацыю носьбіта мовы ў яго кагнітыўнай вобласці, неабходна мець на ўвазе структурныя станы аріанізмаў, што ўступаюць у камунікацыю (Кравченко 2001, 10).

Сродкам доступу да структурнай арганізацыі кагнітыўнай вобласці з'яўляецца слова. На мэце артыкула ставіцца раскрыццё асаблівасцей семантычнай будовы лексем *час* і *time* адпаведна ў беларускай і англійскай мовах. Пабудова семантычных мадэляў грунтуецца на матэрыялістычным падыходзе да трактоўк прыроды мовы і часу. Такі падыход дазваляе гераадолець праблему суадносці паміж "ідэалізаванай" свядомасцю і мовай, якая належыць як да свету матэрыяльнага, так і ідэальнага. З гэтай пазіцыі значэнне тлумачыцца як *узаемадзеянне мыслення і асяроддзя*, што адбываецца дзякуючы выдатна адпрацаванаму механізму сувязей у іерархіі нейронаў, <алі раздражнёныя аналізатары прымаюць і праводзяць атрыманыя імпульсы, і адначасовае ўзбуджэнне той ці іншай "гронкі" нейравузлоў выклікае адпаведнае ўяўленне (гл. Gee 1992, 33). (Тут і далей пераклад аўтара. - Ю. А.) Уздзеянне непаўторнага біялагічнага, сацыяльнага, псіхалагічнага асяроддзя арганізма выклікае більёны рэакцыі, стварае непаўторныя нейрасувязі. Таму немагчыма знайсці аднолькавую мадэль саўзнікнення імпульсаў. Структура асацыятыўнай сеткі, абумоўленая колькасцю і характарам канфігурацый нейравязей, розная ў кожнага чалавека. Але натуральна, што ў прадстаўнікоў адной сацыяльнай групы, адной культуры асацыятыўныя вузлы маюць больш юніформную будову, чым у прадстаўнікоў розных груп, для якіх адна і тая ж рэалія можа мець рознае значэнне ці яго "адценні". Гэта робіць актуальным супастаўленне семантычных адзінак беларускай і англійскай моў.

Аб'ектам даследавання сталі фразеалагічныя адзінкі з тэмпаральным кампанентам, зафіксаваныя ў фразеалагічных слоўніках беларускай (ФС, ФСБМ, ЭСФ, БП і інш.) і англійскай моў (OD, PD, LD і інш.).

Фразеалагізмы разглядаюцца як кантэкст, які дазваляе адэкватна выявіць семантычную напоўненасць слоў-кампанентаў. Фразема - згустак культуральнай інфармацыі - дае магчымасць перадаць многае, адлюстроўвае глыбіню народнага духу. У фразеалагізмах адбіўся багаты гістарычны вопыт народа, мудрасць, звычкі, уклад жыцця і побыту (гл. Мяцельская 1972, 5). Гэтыя ўстойлівыя тэксты культуры ў моўных сродках захоўваюць інфармацыю пра менталітэт супольнасці людзей, што жывуць у адных культурна-палітычных абставінах.

Выкарыстанне фразеалагічных адзінак у якасці матэрыялу даследавання дазваляе вырашыць і праблему непаўнаты дадзеных, атрыманых шляхам лінгвістычных назіранняў, калі даводзіцца аналізаваць не працэс зносін, а мову асобнага індывіда (гл. Клименко 1970, 6).

Мал. 1. Аб'ём ужывання тэмпаральных адпаведнікаў у фразеалагізмах беларускай і англійскай моў

На карысць культурнай адметнасці інфармацыі, закладзенай у тэмпаральныя кампаненты фразеалагічных адзінак, сведчаць такія ўскосныя паказчыкі, як (1) разнастайнасць слоў-тэмпаральных найменняў у фразеалагізмах розных моў: бел.: *час, часіна, пара, дзень, ноч, век, взчар, зара, раса, ранак, ранне, гадзіна, мінута, хвіліна, секунда, момант, міг, цяпер, сёння, Дзяды, св. Мікола, св. Юр'я, лета, зіма, май, ліпень, тыдзень, пятніца, чацвер, серада* і інш.; англ.: *time, season, year, week, hour, minute, moment, second, age, day, daylight, date, morning, night, term, moon, eternity, point, tomorrow, Christmas, May* і інш.; (2) спецыфічныя адзінкі з тэмпаральнымі семамі другаснай матывацыі: бел.: *свіыя валасы, пеўні* (напр.: *да другіх пеўняў 'незадоўга да світання'*), *куры* (ад *самых курэй 'з поўначы'*), *венікі* (новыя *венікі*) (*да новых венікаў памятаць 'доўга памятаць'*), *свіныя галасы* (усвіныя *галасы прыходзіць 'з вялікім спазненнем'*), *пялёнкі* (з *пялёнак 'з самого дзяцінства'*), *добрае надвор'е, шведы* (напр.: *за дзедам шведам 'вельмі даўно'*) і інш.; англ.: *owl, bloom, hills* (over the hill *past one's most successful times*), *line, length* (at length *'after a long time*), *candle, child, cows* (till the cows come home *'forever'*), *Methuselah, Flood* (before the Flood *'smth. is old-fashioned'*), *flames in hell* (till hell freezes over *'forever'*) і інш.; (3) розны аб'ём ужывання лексічных адпаведнікаў у фразеалагічных адзінках (мал. 1). Аб'ём вызначаўся шляхам працэнтнага супастаўлення колькасці

фразем з канкрэтнай лексмай ці тэматычным колам лексем з агульнай колькасцю тэмпаральных фразеалагізмаў у беларускай ці адпаведна англійскай мовах. Так, у англамоўных фразеалагічных даведніках было вызначана каля 270 фразеалагічных адзінак з тэмпаральнымі кампанентамі, з іх 66 - з найменнем *time*; у беларускамоўных фразеалагічных даведніках адпаведна толькі 18 адзінак з найменнем *час* з прыкладна 200 фразеалагізмаў з тэмпаральнымі кампанентамі.

Першай ступенню ў раскрыцці структурных асаблівасцей будовы семантычнага поля становіцца выдзяленне семантычных адзінак - састаўных частак індывідуальнага лексікону чалавека (гл. Залевская 1993, 51), якія суадносяцца са шматлікімі параметрамі з'яў рэчаіснасці. Неабходна прымаць пад увагу, што слова не вычэрпваецца нязменнай і адназначнай прадметнай суаднесенасцю, яно не толькі замяшчае рэч, але і аналізуе яе, уключае ў сістэму складаных сувязей і адносін і становіцца цэнтральным вузлом для цэлай сеткі вобразаў, што ім выклікаюцца. Канцэпт *час/time* валодае найбольшай вагой катэгорыяльных прымет, якія ахоплівае лексіка-семантычная група тэмпаральных найменняў. Слова *час* можа апісваць увесь спектр тэмпаральных найменняў: ад кантынуума да кропкі, любой "якасці" і значнасці (гл. Яковлева 1995, 69). Пры дапамозе дэфініцыйнага аналізу, праведзенага на аснове інфармацыі (пададзенай (ТС), (CD)), і кампанентнага аналізу фразеалагізмаў, з улікам розных навуковых дысцыплін (СФ), (БТ), (ПС) (гл. ЗельдоЕйч 2003) узніка магчымасць удакладніць наяўнасць тых ці іншых характарыстык вызначанага канцэпту і вылучыць наступны набор семантычных адзінак лексемы *час*: *пастаянная змена гадзін, дзён і г. д.; перыяд, у які адбываецца што-н.; момант, у які адбываецца што-н.; прастора дзейнасці; пэўны перыяд хвіцця; доўгі перыяд; бясконцасць; мінулае; сучаснае; будучыня; спрыяльнасць для выканання чаго-н.; працягласць; дыскрэтнасць; цыклічнасць; накопліваецца; вымяраецца; незваротнасць; заканамернасць, аб'ектыўнасць; суб'ектыўнасць; вырашэнне сітуацыі; рух, вандроўка; частка, элемент, бок з 'явы.*

Семантычныя мадэлі павінны ўлічваць адносіны паміж прыметамі прыкладаў катэгорый (гл. Маскадыня 1993, 36), таму другой ступенню стаў кампанентны аналіз фразеалагізмаў беларускай і англійскай моў з тэмпаральнымі найменнямі, які дазволіў зрабіць вывады пра ўдзельную вагу асобных семантычных адзінак у агульным аб'ёме семантычных палёў лексем *час/time* (гл. табліцу). Удзельная вага вызначалася праз працэнтнае супастаўленне колькасці выпадкаў актуалізацыі канкрэтнай семы з агульнай колькасцю аналізаваных фразеалагічных адзінак з кампанентамі *час/time*. Трэба адзначыць, што ў "стварэнні" значэння слова заўсёды ўдзельнічае некалькі семантычных адзінак, таму непазбежнае накладанне велічынь вынікаў вымярэння. Як для адной, так і для другой мовы вызначальнай, буйнейшай адзінкай застаецца 'перыяд, у які адбываецца што-н.' Гэта натуральна, бо асноўная характарыстыка лагічнага паняцця часу - запойненасць самымі рознымі дзеяннямі і з'явам, у адпаведнасці з чым чалавек і вызначае час. Аднак выяўляюцца і шматлікія разыходжанні ў семантычнай будове слоў *час/time*, якія тлумачацца наступнымі прычынамі:

1) уздзеянне знешніх умоў (прыроднае асяроддзе, палітычны рэжым, эканамічнае развіццё);

2) уздзеянне ўнутраных, ментальных фактараў, ці абумоўленасць успрымання "словам" як ментальнай структурай. Генетычная памяць грамадства захоўвае першаасновы семантыкі лексічнай адзінкі, якая арганізуе пазасвядоманае разуменне. Выдзеліць гэты стрыжань першаразумення дапаможа этымалагічны аналіз. Англійскае *time* (стараанглійскае *tīma*) узыходзіць, хутчэй за ўсё, да і.-е. каранёў **tī* - 'працягваць, выцягваць', **terī* - 'цягнуць'. Ці не адсюль ідуць Дэкартава *durée*, абсалютны час Ньютана, чужыя беларускаму ўспрымання прыроднага часу, які праяўляецца ў цыклах, перыяднах, момантах. Славянскае слова *час* (ад і.-е. кораня **kes-* // **kos-* "датыкацца", 'рэзка, каротка ўдараць'¹) азначала перш за ўсё 'зарубка' (на дрэве, на палцы), а ўжо потым 'перыяд паміждзвюма зарубкамі', працягласць. Такім чынам, *час* - шрых, момант, як удары сэрца, пульсаванне крыві. *Час* - гук Сусветнага рытму, адкрытага, праяўленага чалавеку ў цыклах хвілін, дзён, зім, стагоддзяў.

Удзельная вага сем у агульным аб'ёме семантычных
палёў лексем *час/time*

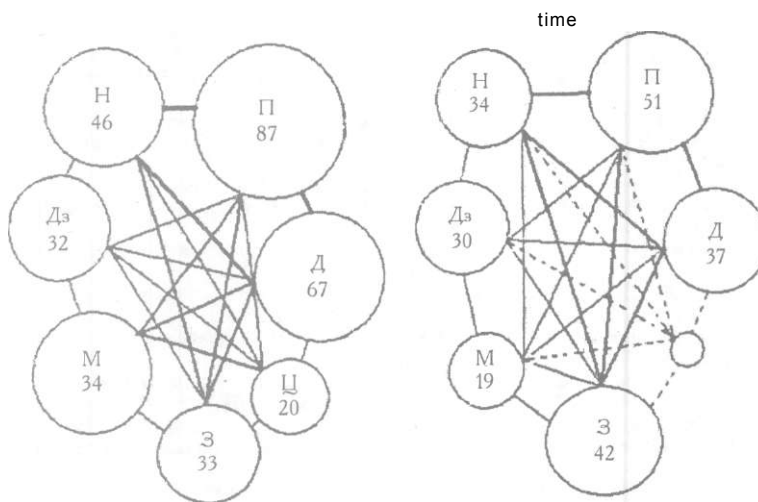
Семы	Час	Time
Пастаянная змена гадзін, дзён, ...	7	42
Перыяд, у які адбываецца што-небудзь	87	51
Момант, у які адбываецца што-небудзь	34	19
Прастора дзейнасці	32	30
Доўгі перыяд	-	5
Пэўны перыяд жыцця	-	4
Бясконцасць	-	3
Мінулае	-	8
Сучаснае	7	4
Будучыня	13	9
Спрыяльнасць для выканання чаго-небудзь	19	10
Працягласць	7	42
Дыскрэтнасць	67	37
Цыклічнасць	20	3
Накопліваецца	-	2
Вымяраецца	-	3
Незваротнае	46	34
Заканмернасць, аб'ектыўнасць	33	42
Суб'ектыўнасць	-	12
Вырашэнне сітуацыі	26	6
Рух, вандроўка	-	2
Частка, элемент, бок з'явы	-	1

Заўвага. Агульная колькасць фразеалагізмаў з вызначаным тэмпаральным кампанентам (100 %) для *час* = 18 адзінак, для *time* = 66 адзінак

там, што большая частка насельніцтва краіны пражывае ў сельскай мясцовасці, дзе час перш за ўсё вызначаецца перыядычнасцю прыродных з'яў і цыклічнай паслядоўнасцю розных відаў дзейнасці. У сувязі з такім размеркаваннем семантычных прымет амаль у два разы большы аб'ём семантычнай адзінкі 'дыскрэтнасць' у беларускай мове, што сугіраваджаецца зусім нязначнай велічыняй адзінкі 'працягласць'.

ЛьвКСема ЧЭС ДЭВОЛІ ВыразНЭ перадае значэнне 'цыклічнасць'.

Гэтая семантычная адзінка тэмпаральнасці ўніверсальная, агульная для ўсіх моў, бо мае пазасвядомасную, аб'ектыўную аснову - дзейнасць сонца і яе ўплыў на прыроду зямлі. Уяўленне пра час як кола, без пачатку і канца, узнёўляльнае, - самае архаічнае. У гэтым вечным кругавароце няма падзелу на мінулае, сучаснае і будучыню, усё паўтараецца, памірае і зноў нараджаецца, што было і будзе - прысутнічае ў "цяпер". Такое светаўспрыманне пэўным чынам актуальнее для беларускай мовы: як паказвае аналіз тэмпаральных кампанентаў фразеалагізмаў, план мінулага зусім невыразны, адсутнічае той гістарызм, характэрны брытанскай ментальнасці, карані якога яшчэ ў эпосе элінізму. Гэта абумоўлена тым фактам,

Мал. 2. Семантычныя мадэлі лексем *час/time*.

П - перыяд, у якім адбываецца што-н.; Н - незваротнасць; Дз - прастора дзейнасці; Д - дыскрэтнасць; М - момант, у які адбываецца што-н.; Ц - цыклічнасць; З - законмернасць, аб'ектыўнасць; 100% (агульная колькасць фразеалагізмаў з вызначаным тэмпаральным кампанентам) для *час* = 18 адзінак, для *time* = 66 адзінак

Свядомасцю англамоўнага чалавека час успрымаецца перш за ўсё як лінейны працэс, непарыўная плынь існавання (*to play for time, to stand the test of time, (as) old as time*); паніжаецца вага назвы *time* для вызначэння нейкіх спецыфічных, лакальных, малых тэмпаральных адрэзкаў (пар. бел.: *час прабў, да*

пары да часу, па часе разум мае і інш.). *Time* - абсалютны, абстрактны, існуе незалежна ад прыроды. Ён пусты, гамагенны. Справа чалавека - карыстацца з яго, запаўняць сабою. *Time* можна запрэчы і прыі/іусіць працаваць на сябе, яго можна "выцягваць", штурхаць наперад, затрымліваць і пад. (*to take one's time, to take time by the forelock, to fritter away one's time, to take time* і інш.). *Time*, паралельны, ці, лепш сказаць, паралельнае чалавеку, з'яўляецца лінейным, гэта час гісторыі, грамадства, навукі, час соцыуму, які кіруе свядомасцю індывіда.

Такім чынам, для свядомасці беларуса найбольш значнымі паказчыкамі з'яўляюцца Ёрыяд, у які адбываецца што-н., 'дысирэтнасць', 'момант, у які адбываецца што-н., кропка', 'незваротнасць', 'заканамернасць', 'прастора дзейнасці', 'цыклічнасць'. Атрыманая інфармацыя дазваляе сканструяваць мінімальныя семантычныя мадэлі слова *час* адносна беларускай і англійскай моў (мал. 2), вызначаючы не толькі вагу семантычных адзінак, але і, у некаторай ступені, інтэнсіўнасць сувязных каналаў, па якіх разыходзяцца асацыятыўныя імпульсы ад актуалізаванага блока.

Даследаванне прыводзіць да высновы, што семантычная структура слова *час* розніцца ў сістэмах беларускай і англійскай моў. Веданне яе спецыфічнай будовы садзейнічае адпаведнаму ўспрымання, а значыць - эфектыўнай камунікацыі.

Скарачэнні

БТ - Большой толковый социологический словарь: В 2 т. Т. 1 (А-О) / Пер. с англ. М., 2001; ПС - Психологический словарь / Авт.-сост. В.Н. Копорулина, М.Н. Смирнова, Н.О. Гордеева, Л.М. Балабанова / Под общ. ред. Ю.Л. Неймера. Ростов н/Д., 1995; БП - Янкоўскі Ф.М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. 3-е выд., дапрац., дап. Мн., 1992; СФ - Современная философия: Словарь и хрестоматия. Ростов н/Д., 1995; ТС - Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. 3-е выд. Мн., 2002; ФС - Гаўрош П.В., Лепешаў І.Я., Янкоўскі Ф.М. Фразеалагічны слоўнік. Мн., 1973; ФСБМ - Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. Мн., 1993; СО - Collins English Dictionary / Fifth Edition. London, 2000; LD - Longman Dictionary of English Idioms. London, 1990; OD - Cowie A.P., Mckin R. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. Vol. 2: 7. ed. Oxford, 1984; PD - Gulland D.M., Hinds-Howell D. The Penguin Dictionary of English Idioms. London, 2002.

ЛІТАРАТУРА

- Большой толковый социологический словарь: В 2 т. Т. 1 (А-О) / Пер. с англ. М., 2001.
 Гаўрош Н.В., Лепешаў І.Я., Янкоўскі Ф.М. Фразеалагічны слоўнік. Мн., 1973.
 Залевская А.А. Актуальные подходы к психолингвистическому исследованию лексики // Проблемы психолингвистики: слово и текст: Сб науч. тр. Тверь, 1993. С. 5-18.
 Зельдович З.М. Семантика времени: к уточнению метаязыка // Русская речь. 2003. № 1. С. 80-89.
 Клименко А.П. Вопросы психолингвистического изучения семантики. Мн., 1970.
 Кравченко А.В. Когнитивная лингвистика и новая эпистемология // Известия АН. Серия литературы и языка. 2001. Т. 60. № 5. С. 3-13.
 Лепешаў І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. Мн., 1993.
 Маскадыня В.Н. Проблема границ категорий и возможные пути ее решения / Проблемы психолингвистики... С. 34-38.
 Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. Мн., 1972.
 Олейник С.Е. Структурные изменения лексико-семантического поля *времени* в истории английского языка // Вестник МГЛУ. Сер. 1. Филол. 2001. № 8. С. 90-98.
 Психологический словарь / Авт.-сост. В.Н. Копорулина, М.Н. Смирнова, Н.О. Гордеева, Л.М. Балабанова / Под общ. ред. Ю.Л. Неймера. Ростов н/Д., 1995.
 С а н ь к о З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем. Мн., 1991.
 Современная философия: Словарь и хрестоматия. Ростов н/Д., 1995; Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. 3-е выд. Мн., 2002.
 Яковлева Е.С. Час в русской языковой картине времени // Вопросы языкознания. 1995. № 6. С. 54-76.
 Янкоўскі Ф.М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. 3-е выд., дапрац., дап. Мн., 1992.
 Collins English Dictionary / Fifth Edition. London, 2000.
 Cowie A.P., Mckin R. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English. Vol. 2: 7. ed. Oxford, 1984.
 Gee J. P. The Social Mind. New York, 1992.
 Gulland D.M., Hinds-Howell D. The Penguin Dictionary of English Idioms. London, 2002.
 Longman Dictionary of English Idioms. London, 1990.

Паступіў у рэдакцыю 12.12.2004.

Юлія Мікалаеўна Аляхновіч - аспірантка кафедры гісторыі беларускай мовы. Навуковы кіраўнік - доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі беларускай мовы М.Р. Прыгодзіч